

**PRAMENY K PERZEKUCI ČESKÉ MENŠINY
A ČESKOSLOVENSKÉHO EXILU V BÝVALÉM SSSR
V RUSKÝCH ARCHIVECH**

Mečislav Borák

Přestože problematika sovětských gulagů a jejich obětí se u nás už přes deset let objevuje v publicistických článcích a televizních dokumentech, nevznikla dosud česká historická práce, jež by si všímala perzekuce Čechů a československých občanů v SSSR, ať již za celou dobu jeho existence (1922–1991, příp. od nástupu sovětské moci v Rusku v r. 1917), nebo za některé období jeho dějin (předválečné, válečné či poválečné). Jde přitom o dosud neznámou a zřejmě i významnou součást našich novodobých dějin, vždyť někteří badatelé odhadli počet Čechů, kteří prošli tábory Gulagu, až na 120 tisíc osob a jejich údaj převzaly i oficiální statistiky.¹ Nejnovější bibliografické přehledy české historické literatury k ruským a sovětským dějinám² však zaznamenaly pouze vznik některých dílčích, tematicky přesně ohraničených prací.

Vztahovaly se většinou k období časově nejbližšímu, k poválečným deportacím čs. občanů do SSSR. Je to způsobeno jednak okolností, že dosud ještě žijí pamětníci těchto akcí, a také skutečností, že největší část této skupiny perzekvovaných patřila v českých zemích k příslušníkům předválečné ruské, ukrajinské a zčásti i běloruské emigrace do ČSR, tvořící soudržné společenství se zájmem o uchování svých tradic a o poznání své historie. Obširná monografie V. Bystrova zmapovala nejen osudy odvečených ruských emigrantů, ale i úsilí o uchování jejich památky.³ Je to vlastně dosud jediná česká práce, i když nikoliv čistě historická, která monograficky zachycuje alespoň jednu z perzekvovaných skupin. Všimá si však i odvečených Čechů a problematického vztahu české společnosti k informacím o věznicích Gulagu. Uvádí též některé zmínky o represích vůči čs. občanům v SSSR ve dvacátých a třicátých letech. Dosud

¹ Uvedl např. K. Pacner s odvoláním na přehledy Ústavu pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu a na sdělení V. Bystrova. In: *Zločiny komunismu*. Mimořádná příloha MF Dnes 25. 2. 2000, s. IV. Stejně údaje přinesl téhož dne i jiný český tisk, např. Lidové noviny. Převzaly je beze změny další publikace, např. LESÁK, J.: *Čas oponou trhnul...* Praha 2000, s. 98.

² VORÁČEK, E.: *Bibliografie české produkce z oboru ruských a sovětských dějin v období od listopadu 1989 do jara 1995*. Slovanský přehled 81, 1995, s. 345–360; VORÁČEK, E. – HORČÁKOVÁ, V.: *Česká historická produkce let 1990–2000 k dějinám Ruska, Ukrajiny, Běloruska a Sovětského svazu*. Slovanské historické studie, 27, 2001, s. 183–224.

³ BYSTROV, V.: *Z Prahy do Gulagu aneb Překáželi*. Praha 1999.

známé informace o odvěčených z českých zemí nedávno zhodnotila též studie P. Čuky,⁴ o složitých repatričních jednáních se zmínila M. Polišenská.⁵ Perzekuce čs. občanů v gulazích za druhé světové války je zachycena jen ve zmínkách některých souborných prací, především o vojácích čs. zahraničního vojska v SSSR, kteří prošli internačními tábory a před vstupem do vojska i gulagy.⁶ Předmětem dílčích monografií se stala problematika obětí transportu do Niska nad Sanem a obětí tzv. katyňského zločinu.⁷

Naše znalost předválečné perzekuce čs. občanů v SSSR je stejně útržkovitá. O vystěhovalectví do SSSR a osudech čs. družstev se sice v minulosti psalo, ale nezmiňovala se perzekuce jejich členů.⁸ Otevřené zmínky lze najít až v práci Z. a J. Filipa z poloviny šedesátých let⁹ a v novější práci J. Krby.¹⁰ Osudy jiných čs. občanů v SSSR jsou zmapovány ještě méně, snad s výjimkou práce Z. Filipa o perzekuci českých učitelů.¹¹ Zde se už téma prolíná s perzekucí české menšiny v SSSR, o níž se v poměrně početné obecné literatuře najdou některé zmínky. Poslední přehled o menšině v Rusku a na Ukrajině podaly N. Valášková a H. Dluhošová,¹² avšak nejvíce prací se týká nejpočetnější české menšiny, Čechů z Volyně. Tady má výsadní postavení J. Vaculík, ale zmínky o perzekuci Čechů přináší až ve své poslední syntetické práci.¹³ Vznikly však již dvě samostatné studie na toto téma – E. Andres uvádí desítky jmen obětí kolektivizace,¹⁴ V. Hostička podrobně líčí perzekuci Čechů v předválečné sovětské části Voly-

⁴ ČUKA, P.: *Únosy lidí z Československa sovětskou KGB. Securitas imperii. Sborník k problematice bezpečnostních služeb*, sv. 7, 2001, s. 192–223.

⁵ POLIŠENSKÁ, M.: *Pohlčení stalinskou mocí. Českoslovenští občané deportovaní do internačních táborů na území SSSR a československé ministerstvo zahraničí 1945–1950. Mezinárodní politika*, 1991, 11, s. 26–27; též: *The Deportation of Czechoslovak Citizens to the Soviet Internment and Prison Camps, and the Struggle for Their Repatriation, 1945–1950. Bohemia*, 1998, 2, s. 371–381.

⁶ Např. KULKA, E.: *Židé v československé Svobodové armádě*. Praha 1990; *Medailony statečných*. Napsali K. Borský, J. a B. Kopoldovi, M. a O. Kvapilovi, S. Petras, M. Šmoldas. Praha 1998; JOVBAK, V.: *Pravda o 1. čs. samostatné tankové brigádě v SSSR*. I. kniha, Kroměříž 1999; MYŠKA, M.: *Vězném stalinských gulagů*. (O osudech ostravského advokáta JUDr. Karla Goliata). *Vlastivědné listy* 18, 1992, č. 1, s. 15–19.

⁷ BORÁK, M.: *Transport do tmy*. První deportace evropských Židů. Úvodní slovo V. Havel. Ostrava 1994; TÝŽ: *Vraždy v katyňském lese*. Ostrava 1991; TÝŽ: *Symbol Katynia. Zaolziańskie ofiary obozów i więzień w ZSRR*. Czeski Cieszyn 1991.

⁸ Viz např. POLLÁK, P.: *Internacionálna pomoc československého proletariátu národom SSSR*. Dejiny československého robotníckeho družstva Interhelpo v sovietskej Kirgízii. Bratislava 1961.

⁹ FILIP, Z. – FILIP, J.: *Tam na východě vidí oči spásu*. (Severomoravský příspěvek k dějinám Interhelpa). *Severní Morava* 15, 1967, s. 9–18.

¹⁰ KRBA, J.: *Vystěhovalectví družstvo Interhelpo a jižní Morava*. In: *Kulturně historické styky jižní Moravy*. Břeclav–Brno 1991, s. 97–101.

¹¹ FILIP, Z.: *Případ učitele Bezděka*. Severomoravský příspěvek k dějinám stalinských represí. *Severní Morava* 59, 1990, s. 23–38; TÝŽ: *Proces s českými učiteli na Ukrajině v roce 1931*. In: *Historia magistra vitae, vita magistra historiae*. Praha 1998, s. 62–69.

¹² VALÁŠKOVÁ, N.: *Češi v Rusku*. Češi v cizině, sv. 9, 1996, s. 26–47; DLUHOŠOVÁ, H.: *Vystěhovalectví na Ukrajinu*. Tamtéž, s. 48–66.

¹³ VACULÍK, J.: *Dějiny volyňských Čechů. I–III*, Praha 1997, 1998, 2001. O perzekuci se zmiňuje 2. díl, zachycující období let 1914–1945.

¹⁴ ANDRES, E.: *Zločiny proti lidskosti spáchané komunistickou stranou Sovětského svazu na Čechách a Němcích žijících na území bývalé Volyňské gubernie*. In: *Stálá mezinárodní konference o zločinech komunismu*. Praha 1991, s. 166–170.

ně.¹⁵ Jiný přehled perzekucí na Ukrajině, zahrnující i oblast Haliče, podal E. Topinka.¹⁶ Dvě práce se zmiňují o perzekuci Čechů v Kazachstánu,¹⁷ jež zčásti souvisí s deportacemi Čechů z rumunské Besarábie poté, co byla připojena k SSSR. Jen nepatrné znalosti máme o perzekuci Čechů v Bělorusku.¹⁸

Ani vzpomínková literatura není nijak bohatá, ať již se jedná o vzpomínky předválečné a válečné,¹⁹ vzpomínky vydané v exilu²⁰ či o práce vydané u nás v devadesátých letech.²¹

Ještě méně je publikovaných pramenů, přestože první účelově zpracovaná edice, vycházející z dokumentů předválečného MZV v Praze a z relací čs. diplomata J. Girsy, se objevila už za války.²² V poválečných edicích k dějinám československo-sovětských vztahů lze najít jen velmi málo dokumentů týkajících se represí.²³

Dokumenty uložené v českých archivech²⁴ přinášejí sice řadu zmínek o československých občanech pohřešovaných či perzekvovaných v SSSR, o intervencích za jejich propuštění či o průběhu repatriačních jednání, avšak příčiny, formy, průběh a celkový rozsah perzekucí objasnit nemohou. Pro zkoumání represivní politiky sovětského režimu jsou základním pramenem fondy bývalých sovětských archivů, dnes především fondy ruských centrálních archivů v Moskvě. Po celých sedmdesát let existence SSSR bránily takovému výzkumu důvody politické. Ani po pádu komunistického režimu, v souvislosti se změnami priorit naší zahraniční politiky, se u nás neobjevil dostatečný zájem o systematický průzkum bývalých sovětských archivů. Na rozdíl od

¹⁵ HOSTIČKA, V.: *Volyňští Češi a jejich perzekuce v SSSR*. In: Střední a východní Evropa v krizi XX. století. Praha 1998, s. 47–60; Týž: *Volyňští Češi a jejich perzekuce v Sovětském svazu*. In: Kapitoly z dějin volyňských Čechů. Praha 1997, s. 97–110.

¹⁶ TOPINKA, E.: *Některá fakta o represáliích proti Čechům v bývalém Sovětském svazu*. In: Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Praha 2000, s. 63–66.

¹⁷ VALÁŠKOVÁ, N.: *Česká minorita v Kazachstánu a její přesídlování do České republiky*. Český lid 85, 1998, č. 2, s. 161–170; UHEREK, Z. – VALÁŠKOVÁ, N. – KUŽEL, S.: *Potomci českých emigrantů v Kazachstánu*. Český lid 86, 1999, č. 3, s. 235–270.

¹⁸ UHEREK, Z. – VALÁŠKOVÁ, N. – BROUČEK, S.: *Češi z Běloruska*. Český lid 84, 1997, s. 177–190.

¹⁹ BEZDĚK, J.: *Ze Soloveckých ostrovů do východní Sibíře*. Širým světem, 15, 1938, s. 267–273, 321–325, 379–382, 437–441, 510–514, 555–560; Týž: *Domů ze sibiřského vyhnanství*. Tamtéž, 16, 1939, s. 664–680; KLIČKA, J.: *Žil jsem v SSSR*. Praha 1942; Týž: *Krev a slzy. Osudy českých sedláků ve znamení srpů a kladiva*. Praha 1942.

²⁰ POLÁK, F.: *Otroci v sovětských koncentračních táborech*. New York 1955; Týž: *Cestou ze sovětského koncentráku*. Tamtéž 1959; Týž: *Jak žili a umírali sovětsí otroci*. Tamtéž 1962; GOLIAT-GOROVSKÝ, K.: *Zápisky ze stalinských koncentráků*. Köln 1986.

²¹ LEVORA, V. – DVOŘÁKOVÁ, Z.: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Praha 1993; DEMČÍK, J.: *Můj útěk do Gulagu*. Podle vzpomínek literárně zpracoval Karel Richter. Praha 1995; LUŽANSKÝ, Š.: *Pečorlag. Útěk do ráje (1939–1942)*. Praha 1999; PAVLIČ, J.: *Přežil jsem Gulag*. Vyprávění po padesáti letech. Praha 2000.

²² URBAN, J.: *Na Sibíř? Zkušenosti českých osadníků v zemi sovětů*. Praha 1943.

²³ Např. *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*. Díl 1–5, Praha 1975–1988; NĚMEČEK, J. – NOVÁKOVÁ, H. – ŠTOVÍČEK, I. – TEJCHMAN, M.: *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*. Dokumenty. Díl 1–2, Praha 1998–1999.

²⁴ Jde především o Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR, Státní ústřední archiv a Vojenský ústřední archiv.

našich sousedů v Polsku, Německu či Rakousku, kde výzkumy perzekucí svých občanů v SSSR organizují už více než deset let (a na Slovensku či v Maďarsku jen o něco kratší dobu), jsme bohužel promeškali vhodné období „tolerantnějšího“ přístupu ruských úřadů k odtajňování archivních fondů. Zájem o takový výzkum u nás vznikl teprve koncem roku 2000, kdy bylo téma perzekucí v SSSR zařazeno mezi témata vědeckých projektů Ministerstva zahraničí ČR.²⁵

Před cestou do ruských archivů jsme se snažili získat informace o možnostech studia především u historiků a archivářů v zahraničí, kde mají s vytěžováním sovětských archivních fondů již bohaté zkušenosti. Týká se to především kolegů z Polska, kde už v roce 1987 vznikla dvoustranná polsko-sovětská komise historiků k objasnění „bílých míst“ historie vzájemných vztahů obou zemí v nové době, zaměřená především na problematiku „katyňského zločinu“ a perzekuci polských občanů v SSSR. Po zásadní změně politického systému v obou zemích byla v rámci „Deklarace o spolupráci v oblasti kultury, vědy a vzdělávání“ z prosince 1991 podepsána 27. dubna 1992 dohoda o spolupráci archivních správ obou zemí, na jejímž základě povolal polský ministr národní obrany v červnu 1992 Vojenskou archivní komisi. Početný tým archivářů a historiků s pomocí ruských kolegů zjišťoval v ruských archivech též materiály k perzekuci polských občanů a pořídil více než milion xerokopií dokumentů, jež byly uloženy většinou do Ústředního vojenského archivu ve Varšavě.²⁶ Mnohé z dovezených materiálů se okrajově týkaly i československých občanů (např. příslušníků československé jednotky v Polsku a SSSR, zajatců a internovaných v ústředních statistikách a knihách zemřelých), proto jsme je prostudovali už před odjezdem do Ruska. Navíc se nám dostalo cenných informací, ve kterých archivech a konkrétních fondech jsou dokumenty týkající se perzekuce cizích občanů uloženy, což nám výrazně usnadnilo jednání s ruskými archiváři. K některým fondům byly již vydány polské inventáře.²⁷ Problematikou perzekucí polských občanů v SSSR se zde zabývají též na dalších místech, zvláště v nedávno zřízeném státním Ústavu národní paměti (Instytut Pamięci Narodowej, poněkud širší obdoba našeho Úřadu pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu), v Katyňském muzeu či ve středisku občanského sdružení KARTA, k němuž patří i Východní archiv. V jejich počítačové databázi o perzekucích Poláků v SSSR se nachází už přes 640 tisíc záznamů.²⁸ Dosud získané výsledky vedly k nečekaným závěrům – počet polských obětí perzekuce v SSSR, odhadovaný donedávna na více než

²⁵ Výzkumný projekt č. RB 19/27/01 „Českoslovenští občané z území dnešní ČR perzekvovaní v SSSR“ (nositel projektu Slezské zemské muzeum Opava, řešitel M. Borák). V rámci řešení projektu vznikl i tento příspěvek.

²⁶ Blíže viz *Informacja o wynikach pracy Wojskowej Komisji Archiwalnej w okresie wrzesień 1992 – czerwiec 1993*. Warszawa 1993; CIESIELSKI, J.: *Z prac Wojskowej Komisji Archiwalnej w archiwach rosyjskich*. Łambinowicki Rocznik Muzealny, 1994, s. 195–207.

²⁷ Např. *Archiwalia polskiej prowienienj terytoriałnej przechowywane w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej i Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym*. Warszawa 2000.

²⁸ Zpřístupněno na internetové adrese: www.index.karta.org.pl. Publikováno prozatím 11 svazků „*Indeksu Represjonowanych*“, obsahujících již verifikované údaje o více než 55 tisících perzekvovaných osob.

2 miliony osob, se po verifikaci snížil zhruba na čtvrtinu.²⁹ Mimořádně hodnotné pro nás byly nejen polské zkušenosti ze spolupráce s ruskými archivy a dalšími institucemi a organizacemi, ale též užívané metodologické postupy, během let již ověřené v tomto specifickém druhu výzkumu.

Jiným příkladem zahraničních zkušeností s vytěžováním ruských archivů je známý projekt Hooverova ústavu při Stanfordské univerzitě,³⁰ dohodnutý s ruskou archivní správou už v roce 1992. Navázal svým způsobem na tradiční dohodu o vědecké spolupráci z roku 1928 a na jeho základě Američané koupili a přivezli do USA 25 milionů xerokopií dokumentů z ústředních státních i stranických (KSSS) archivů bývalého SSSR. Tento obchod se však vzápětí stal v Rusku předmětem ostré kritiky a patrně přispěl ke všeobecnému zpřísnění podmínek pro využívání fondů ruských archivů. Nicméně získané kopie sbírek dokumentů jsou v USA postupně zpřístupňovány i prostřednictvím internetu.³¹ Podobně také němečtí historici pořídili v ruských archivech několik tisíc rolí mikrofilmů s dokumenty, a zpřístupnili je ke studiu v Bavorské státní knihovně v Mnichově a zčásti též na internetu.³² Další takové postupy jsou známy např. z Británie, Holandska, Belgie či Francie.

Nejlépe informace o aktuálním stavu ruských archivů lze nalézt samozřejmě přímo v ruských zdrojích, a díky internetu se s nimi lze seznámit už před výjezdem. Buď přímo³³ nebo s pomocí holandského prostředníka³⁴ lze zjistit vše podstatné např. o zákonech a předpisech souvisejících s činností ruských archivů a podmínkami studia v nich (včetně poplatků za služby a vzoru badatelského listu), o působnosti Federální archivní služby Ruska a všech jí podřízených státních federálních a dalších archivů, včetně přehledu nejvýznamnějších regionálních archivů, kroniky nejnovějších archivních událostí, informací o postupu odtajňování archivních fondů, o mezinárodní spolupráci, genealogických otázkách atd. Pro badatele mají mimořádnou hodnotu přehledy archivních databází, vydaných publikací a především vydaných přehledů archivních fondů. K tomu lze navíc získat soupis všech projektů dotovaných fondem G. Sorose, které jsou zaměřeny především na pořizování archivních soupisů fondů v regionech Ruské federace, včetně elektronických databází či kopií dokumentů (od roku 1996 vzniklo už 130 takových projektů). Existuje i všeobecný přehled hlavních ruských archivů v Moskvě a Petrohradě v tištěné podobě v ruštině a v angličtině.³⁵

²⁹ CIESIELSKI, S. – MATERSKI, W. – PACZKOWSKI, A.: *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. Raport Komisji Ekspertów projektu celowego nr 1 H01G 001 97C/3153 (1997–1999) Komitetu Badań Naukowych – na zlecenie Ministerstwa Sprawiedliwości RP.* Warszawa 2000; КНЫТ, А.: *Represjonowani – imiennie.* Karta. Kwartalnik historyczny. 2000, 31, s. 142–145; JASIEWICZ, K.: *Liczba deportowanych.* Tamtéž, 32, s. 143–145.

³⁰ Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford University, Stanford, California.

³¹ Blíže viz adresa: www.hoover.org.

³² Blíže viz CREUZBERG, S.: *Neuere Findhilfsmittel in russischen Archiven.* Osteuropa, 1996, 9, s. 915–923.

³³ Adresa: www.rusarchives.ru.

³⁴ International Institute of Social History, Amsterdam. Adresa: www.iisg.nl/~abb.

³⁵ *Archivy Rossiji. Moskva i Sankt-Peterburg. Spravočnik-oboženije i bibliografičeskij ukazatel.* Moskva 1997; *Archives of Russia. A Directory and Bibliographic Guide to Holdings of Moscow and St. Petersburg.* Ed. by P. K. Grimsted. New York 2000.

Kromě poznání historie a struktury jednotlivých archivů a jejich fondů je před započítím bádání ještě nutné dobře se seznámit alespoň se základní ruskou historio-
grafickou literaturou o vývoji SSSR. Zvláště pro výzkum politických represí je mimo-
řádně důležité znát nejen specifickou terminologii, ale též přehled vývoje a struktury
státních, politických a bezpečnostních orgánů a institucí, klasifikaci represivních opat-
ření atd. Málokdo má u nás představu o tom, jak mnoho práce na této problematice
v posledních letech ruští historici vykonali. Je už z čeho vycházet, některé dokumenty
dokonce není zapotřebí pracně shánět v archivech, ale lze je studovat v publikovaných
edicích, většinou dobře vypravených, navíc lze v řadě ruských monografií či sborníků
najít i konkrétní odkazy na uložení dalších archivních dokumentů. Není zde bohužel
prostor pro připomenutí stovek takových titulů, včetně obsáhlé regionální produkce,
u nás vesměs zcela neznámé.³⁶ Chtěl bych zdůraznit též význam soustavného sledování
všech hlavních ruských odborných časopisů,³⁷ neboť může výzkum podstatně usnadnit
a vhodně nasměrovat.

Přímé doklady o perzekuci krajanů i čs. občanů v SSSR lze tedy hledat především
ve fondech bývalých sovětských archivů, jež byly zpřístupněny až v posledním deseti-
letí. Bohužel dosud ještě zdaleka ne všechny, nehledě k okolnosti, že některé z již
odtajněných fondů se nedávno před badateli opět uzavřely. Možnosti archivního
studia v Rusku jsou limitovány i jeho vysokou finanční náročností, takže studijní
návštěvy českých historiků v ruských archivech byly dosud až na výjimky spíše jen
sporadické. Česko-ruská komise historiků a archivářů,³⁸ jež si při svém vzniku v roce
1995 dala za cíl napomáhat rozvoji spolupráce mezi českými a ruskými historiky
v nových společensko-politických poměrech obou zemí, nedokázala sama bez výraz-
nějšího státního zájmu a podpory tento pro bádání nepříznivý stav zlepšit, i když
uskutečnila několik hodnotných vědeckých konferencí a dalších společných akcí.³⁹
Přetrvávající problémy se zpřístupňováním dokumentů a předkládáním archivních
pomůcek v ruských archivech chtěla v konkrétních případech řešit svou intervencí
u vedení příslušných archivů, jak se o tom hovořilo na druhém společném zasedání.⁴⁰
Podmínky studia v ruských archivech na základě vlastních badatelských zkušeností

³⁶ Přehled hlavních publikovaných položek a edic viz např.: *Problemy publikacij dokumentov po istorii Rossii XX veka*. Moskva 2001; *Otkrytyj archiv*. Spravočnik opublikovannyh dokumentov po istorii Rossii XX veka iz gosudarstvennyh i semejnyh archivov (po otečestvennoj žurnalnoj periodike i almanacham, 1985–1996 gg.). 2. izd. Moskva 1999.

³⁷ Např. *Vojenno-istoričeskij žurnal*, *Sociologičeskije issledovanija*, *Voprosy istorii*, *Otečestvennye archivy*, *Vestnik archivista*, *Novaja i novejšaja istorija*, *Otečestvennaja istorija*, *Istoričeskij archiv*, *Vojenno-istoričeskij archiv*, *Vojennyje archivy*, *Istočnik*, *Vestnik Archiva prezidenta Rossijskoj Federacii* aj.

³⁸ Nejnovější přehled o složení, historii a úkolech komise viz SVOBODNÝ, P. (sest.): *Informace o společných (mezinárodních) komisích historiků*. Český časopis historický, 99, 2001, č. 3, s. 663–665.

³⁹ Blíže viz HARNA, J.: *Vzniká Česko-ruská komise historiků*. Český časopis historický, 93, 1995, č. 4, s. 800–801; VEJBER, V.: *Zpráva o 2. zasedání česko-ruské komise historiků a archivářů*. Slovanský přehled, 83, 1997, č. 2, s. 246; BÍLEK, J. – KOKOŠKA, S.: *2. zasedání česko-ruské komise historiků a archivářů v Moskvě*. Historie a vojenství, 46, 1997, č. 4, s. 194–197; RAFAJ, P.: *Předání kopií dokumentů z Archivu prezidenta Ruské federace*. Archivní časopis, 47, 1997, č. 4, s. 246–249; TÝZ: *Česko-ruská komise historiků a archivářů a její činnost*. Tamtéž, 48, 1998, č. 2, s. 104–108.

⁴⁰ Tamtéž, s. 108.

důkladně popsal předseda české části komise V. Prečan, který uvedl i přehled fondů některých hlavních archivů.⁴¹ Jeho návrh na optimální řešení takřka bezvýhodné situace českých badatelů v Rusku předpokládal v rámci 5–6letého projektu „získat soustředěnou a koordinovanou akci“ kopie archivních materiálů k novodobým dějinám Československa v co nejširším záběru nejen z ruských, ale i z jiných zahraničních zdrojů, a zpřístupnit je badatelům na jednom místě v Praze. Jiný kvalitní pohled na možnosti studia spolu s přehledem okolností vzniku a zaměření některých ruských centrálních archivů podal E. Voráček.⁴² Zabýval se i problematikou odtajňování a opětného znepřístupňování některých fondů a navrhoval zmapovat aspoň tuto situaci speciálním projektem, neboť krátkodobé pobyty zaměřené na konkrétní výzkum to neumožňují. Postavení českých badatelů v Rusku navíc komplikuje skutečnost, že dosud nebyly, na rozdíl od postavení badatelů z jiných evropských zemí, upraveny podmínky česko-ruské archivní spolupráce oficiální smlouvou.

Badatelé, kteří v devadesátých letech navštívili některý z ruských ústředních archivů, si jistě pamatují rozdělení nejdůležitějších sbírek novodobých dokumentů do několika nově vytvořených „center chraněnija“. Ta byla zřízena krátce po srpnovém puči roku 1991 a zákazu KSSS, kdy došlo k rekonstrukci dosavadní správy ústředních stranických archivů. Nejvýznamnější a nejtajnější dokumenty sovětského režimu uchovával jako dříve prezidentský archiv, založený již Gorbačovem, po rozpadu SSSR známý jako *Archiv prezidenta Ruské federace*. Z bývalého Ústředního stranického archivu Ústavu teorie a dějin socialismu ÚV KSSS vzniklo *Ruské centrum úschovy a studia dokumentů nejnovějších dějin* (Rossijskij centr chraněnija i izučěnija dokumentov novejšej istorii, RCChIDNI), kam byly uloženy starší stranické dokumenty. Ty novější, vzniklé po roce 1951, soustřeďovalo *Centrum úschovy soudobé dokumentace* (Centr chraněnija sovremennoj dokumentacii, CChSD), vzniklé z bývalého služebního archivu ÚV KSSS. Třetí středisko – *Centrum úschovy historicko-dokumentačních sbírek* (Centr chraněnija istoriko-dokumentalnych kolekcij, CChIDK) soustřeďovalo materiály k válečným zajatcům a tzv. trofejní sbírky, ukořistěné Sovětskou armádou na konci války zvláště ve střední Evropě. Existovalo ještě *Centrum úschovy dokumentů mládežnických organizací* (Centr chraněnija dokumentov moloděžnych organizacij, CChDMO), soustřeďující materiály někdejšího Komsomolu. Všechna tato centra byla v roce 1999 zrušena a přejmenována se, nebo jejich sbírky byly rozděleny a převedeny do jiných archivů. Protože mezitím už byly vydány přehledy některých fondů těchto center, v běžné archivní praxi se těchto starých označení dosud užívá. My se však už budeme držet nové, momentálně platné struktury archivů. Vybíráme z nich pouze ty, u nichž lze očekávat, že se v jejich fondech mohou nacházet dokumenty, týkající se perzekuce československých občanů v SSSR.

⁴¹ PREČAN, V.: *Dokumenty sovětské éry v ruských archivech – nový pramen k československým dějinám 1941–1945*. Badatelské zkušenosti z let 1994 a 1995. *Soudobé dějiny*, 2, 1995, č. 4, s. 609–628.

⁴² VORÁČEK, E.: *Současné možnosti pramenného studia vývoje SSSR ve 20.–30. letech v ústředních ruských archivech*. *Slovanský přehled*, 82, 1996, č. 3–4, s. 273–285; v mírně upravené podobě vyšlo též in: LITERA, B. – VORÁČEK, E. – WANNER, J.: *Armáda jako nástroj státní integrace SSSR (1923–1941)*. Praha 1997, s. 297–312.

Největším a nejvýznamnějším ústředním ruským archivem je *Státní archiv Ruské federace* (Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj Federacii, GARF).⁴³ Vznikl v r. 1992 sloučením bývalého Ústředního státního archivu Říjnové revoluce a Ústředního státního archivu RSFSR. Jsou zde základní dokumenty k dějinám správního, hospodářského, politického, demografického, národnostního, náboženského i kulturního vývoje SSSR, fondy význačných osobností atd.⁴⁴ Z hlediska námi sledované problematiky se jako nejslibnější jeví fond „R“, v němž jsou mj. spisy Gulagu, Hlavní správy táborů NKVD-MVD SSSR, včetně správ táborů jednotlivých průmyslových odvětví, od azbestového či slídivého průmyslu až po železniční stavitelství. Podrobné a značně různorodé statistiky se netýkají jen vězňů systému Gulagu či nápravně pracovních táborů ITL, ale též dalších kategorií perzekvovaných, jakými byli např. vyhnanci na Sibiř a do jiných míst SSSR označovaní jako trudposelenci, specposelenci, specperekulacenci, ssylkuposelenci, vyselenci. Ve všech těchto kategoriích byli obvykle zjišťováni i cizinci. V téměř fondu jsou donedávna přísně utajované „zvláštní složky“ (osobyje papki) nejvýznamnějších představitelů sovětského režimu z let 1944–1953, např. J. V. Stalina, V. M. Molotova, N. S. Chruščeva, L. P. Beriji aj. Dnes k nim už většinou existují kompletní tištěné přehledy fondů, i když zdaleka ne vše je již odtajněno.⁴⁵ Proto např. ze složky Berijovy víme, že obsahuje četné materiály k věznění německých válečných zajatců v Jáchymově, pro nás prozatím nepřístupné. Ostatní složky jsou většinou již odtajněné. Ve Stalinově složce jsou materiály k repatriaci válečných zajatců, k přesídlování občanů z Ukrajiny do ČSR aj. Složka Molotova obsahuje rovněž četné materiály k repatriaci československých občanů do vlasti, již méně těchto materiálů je ve složce Chruščevově. K dalším zajímavým fondům patří materiály prokuratury, justice a vězeňských orgánů, nebo rozsáhlý fond bílé emigrace – Ruského Zahraničního historického archivu v Praze, přemístěný po válce do SSSR.⁴⁶

V *Ruském státním archivu sociálně-politických dějin* (Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii, RGASPI)⁴⁷ je soustředěna většina sbírek bývalého centra RCChIDNI a CChDMO. Jsou zde fondy k politickým a sociálním dějinám zemí západní Evropy i Ruska a SSSR, k dějinám mezinárodního mládežnického a komunis-

⁴³ 119817 Moskva, ul. Bolšaja Pirogovskaja 17.

⁴⁴ *Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj Federacii: Putěvoditel*. T. 2–3: Fondy GARF po istorii RSFSR. Moskva 1996, 1997, T. 6: Perečeň fondov GARF i naučno-spravočnyj apparat k dokumentam archiva. Moskva 1998.

⁴⁵ „Osobaja papka“ J. Stalina. Iz materialov Sekretariata NKVD MVD SSSR 1944–1953 gg. Katalog dokumentov. Moskva 1994; „Osobaja papka“ V. M. Molotova. Iz materialov Sekretariata NKVD-MVD SSSR 1944–1956 gg. Katalog dokumentov. Moskva 1994; „Osobaja papka“ N. S. Chruščeva (1954–1956 gg.). Perepiska MVD SSSR s CK KPSS (1957–1959 gg.). Iz materialov Sekretariata MVD SSSR (1954–1959 gg.). Katalog dokumentov. Moskva 1995; „Osobaja papka“ L. P. Berii. Iz materialov Sekretariata NKVD-MVD SSSR, 1946–1953. Katalog dokumentov. Moskva 1996.

⁴⁶ *Fondy Russkogo Zagraničnogo istoričeskogo archiva v Praze*. Mežarchivnyj putěvoditel. Moskva 1999.

⁴⁷ 103821 Moskva, ul. Bolšaja Dmitrovka 15.

tického hnutí, osobní fondy významných představitelů tohoto hnutí.⁴⁸ Z archivu Kominterny stojí za zmínku zvláště fondy sekretariátů Dimitrova, Gottwalda a Erkoliho, které se vztahují k československé politické emigraci v SSSR, hodně materiálů se týká činnosti německé sekce KSČ. Zatímco materiály politbyra ÚV KSSS až do r. 1952 byly již odtajněny, u fondu mezinárodního oddělení KSSS zákaz přístupu badatelů dosud trvá, stejně jako u materiálů, jež mohou obsahovat osobní data, jichž je zde ovšem většina. V knižní podobě bylo vydáno několik sborníků dokumentů Kominterny, které se převádějí též do podoby počítačové databáze.

Ruský státní archiv nejnovějších dějin (Rossijskij gosudarstvennyj archiv novejšej istorii, RGANI)⁴⁹ je vlastně bývalým centrem CChSD. Většina stranických materiálů KSSS je dosud nepřístupná, ty odtajněné jsou zahrnuty do zvláštního fondu č. 89.⁵⁰ Kromě dnes již pověstných dokumentů o ukrývání pravdy o katyňském zločinu patří k odtajněným materiálům též maďarské události z r. 1956, československé z r. 1968 či polské z r. 1981. Problematiky represí se týkají např. dokumenty o mobilizaci internovaných Němců z ČSR na práci do SSSR, o průběhu repatriace čs. občanů a válečných zajatců aj. Některé dokumenty, např. o táborech pro cizince, jsou dosud nepřístupné.⁵¹ V této souvislosti stojí za zmínku, že badatelé, zabývající se nejnovějšími dějinami, mohou využít též soukromé iniciativy M. Gorbačova. Ten koncem roku 2001 veřejně zpřístupnil asi 30 tisíc stranických a státních dokumentů, které si po svém odstoupení z funkce prezidenta „ponechal“. Jde vesměs o dokumenty, ve RGANI a dalších oficiálních archívech dosud utajované, včetně zápisů z jednání politbyra a sekretariátu ÚV KSSS.⁵²

Ruský státní vojenský archiv (Rossijskij gosudarstvennyj vojennyj archiv, RGVA)⁵³ tvoří obsáhlé fondy k vývoji sovětského vojska v letech 1918–1941, včetně osobních fondů významných velitelů.⁵⁴ Další část archivu tvoří sbírky bývalého centra CChIDK, složené ze dvou celků. V prvním je podrobná dokumentace válečných zajatců a internovaných z let 1939–1960, včetně agendy táborů, podrobných a systematicky vedených statistik, knih zemřelých a problematiky repatriace. Zajatci a internovaní byli důsledně evidováni podle své národnosti i státní příslušnosti, takže zjištění příslušných vazeb na

⁴⁸ O fondech archívu blíže viz *Rossijskij centr chraněnija i izučenuija dokumentov novejšej istorii*. Kratkij putěvoditel'. Fondy i kolekcii, sobrannyje Centralnym partijnym archivom. Moskva 1993; *Putěvoditel' po fondam i kolekcijam ličnogo proišožděnija*. Moskva 1996; *Putěvoditel' po fondam CChDMO*. Moskva 1999; PREČAN, V.: *Dokumenty sovětské éry...*, c. d., s. 611–612; BÍLEK, J. – KOKOŠKA, S.: *2. zasedání...*, c. d., s. 196–197; VORÁČEK, E.: *Současné možnosti...*, c. d., s. 282–285; BÍLEK, J. – DUFEK, J.: *Zajímavé materiály k československé historii v moskevských archívech*. Historie a vojenství, 1994, č. 3, s. 80–89.

⁴⁹ 103132 Moskva, ul. Iljinka 12.

⁵⁰ *Archivy Kremlja i Staroj ploščadi*. Dokumenty po „delu KPSS“. Annotirovannyj spravocnik dokumentov, predstavennyj v Konstitucionnyj sud Rossijskoj Federacii „po delu KPSS“. Novosibirsk 1995.

⁵¹ Blíže viz VORÁČEK, E.: *Současné možnosti...*, c. d., s. 281–282; BÍLEK, J. – DUFEK, J.: *Zajímavé materiály...*, c. d., s. 84–89.

⁵² Adresa: www.gorby.ru.

⁵³ 125212 Moskva, ul. Admirala Makarova 29.

⁵⁴ *Centralnyj gosudarstvennyj archiv Sovetskoj armii*. Putěvoditel'. T. 1–2. Minneapolis 1991–1993.

ČSR je vcelku reálné.⁵⁵ Druhý celek tvoří již zmíněný trofejní archiv složený z materiálů, ukořistěných Sovětskou armádou v Německu, Československu a polském Slezsku, ale týkajících se celé okupované Evropy.⁵⁶ Pro českou historiografii jsou zajímavé především četné dokumenty o Protektorátu Čechy a Morava, o Sudetách i obsazeném východním území, kam patřilo Těšínsko. Týkají se správních i hospodářských záležitostí, ale též odboje (zvl. komunistického), národnostní politiky okupantů, činnosti židovských a zednářských organizací, situačních hlášení agentů nacistického Sicherheitsdientu atd. Zatímco „trofejní“ sbírky jsou již v naprosté většině přístupné, materiály týkající se repatriace válečných zajatců a internovaných jsou dosud utajeny, stejně jako např. všechny dokumenty týkající se obyvatel Podkarpatské Rusi, kterou zde stále pokládají za oblast svého státního zájmu, za součást Sovětského svazu, i když jí za války nebyla, ostatně ani dnes není součástí Ruska.

Ze dvou archivů spravovaných historicko-dokumentačním odborem Ministerstva zahraničních věcí Ruské federace se předmětu našeho výzkumu týká jen *Archiv zahraniční politiky Ruské federace* (Archiv vnešnej politiky Rossijskoj Federacii),⁵⁷ protože právě ten sdružuje fondy po roce 1917. Jsou zde sbírky sovětských a ruských ambasád a diplomatických misí, materiály mezinárodních konferencí a soudů (např. Teherán, Jalta, Postupim, Norimberk a Tokio), celkem 139 osobních fondů významných sovětských diplomatů, mezinárodní smlouvy atd.⁵⁸ Badatelé nemají přístup k archivním pomůckám, které jsou určeny jen pro vnitřní potřebu personálu, takže badatelé musejí spoléhat na jeho dobrou vůli; už brzy se ale má objevit první tištěný přehled fondů. Řada materiálů je nepřístupná, především všechny mladší 30 let. U některých dokumentů mají smluvně zajištěno přednostní právo studia odtajněných dokumentů ruští historici, u dokumentů týkajících se ČSR historici z Ústavu slavistiky Ruské akademie věd. Jak nasvědčuje nedávno vydaný sborník dokumentů k nejnovějším dějinám východní Evropy,⁵⁹ je ve fondech archivu značné množství dosud neznámých materiálů k dějinám ČSR, např. k úloze sovětských poradců, k politickému a hospodářskému vývoji, ale nepochybně též k široké problematice repatriací československých občanů do vlasti.

Dalším vojenským archivem je *Ústřední archiv Ministerstva obrany Ruské federace* (Centralnyj archiv Ministerstva oborony Rossijskoj Federacii)⁶⁰ v Podolsku u Moskvy. Na rozdíl od moskevského vojenského archivu shromažďuje doklady o vývoji sovětské-

⁵⁵ Blíže viz ŠTŮVÍČEK, I. – KOKOŠKA, S.: *Archivy Ruské federace*. Historie a vojenství, 41, 1992, č. 5, s. 181–184; k vydání se chystá *Kratkij spravocnik po fondam inostrannogo proischoždenija i fondam Glavnogo upravlenija po dělam voennoplennych NKVD-MVD SSSR (byvšego Centralnogo gosudarstvennogo osobogo archiva)*. Moskva, v pečati.

⁵⁶ Pro orientaci ve fondech viz např. GÖTZ, A. – HEIM, S.: *Das Zentrale Staatsarchiv in Moskau („Sonderarchiv“)*. Rekonstruktion und Bestandsverzeichnis verschollen geglaubten Schriftguts aus der NS-Zeit. Düsseldorf 1993.

⁵⁷ 121200 Moskva, Plotnikov per. 11.

⁵⁸ Blíže viz PREČAN, V.: *Dokumenty sovětské éry...*, c. d., s. 617–626.

⁵⁹ *Vostočnaja Evropa v dokumentach rossijskich archivov*. 1944–1953 gg. T. 1–2. Moskva–Novosibirsk 1997–1998.

⁶⁰ 142100 Moskovskaja oblast, Podolsk, ul. Kirova 74.

ho a ruského vojska od roku 1941. Jsou zde tedy též veškeré válečné materiály hlavních úřadů vojenských sil, štábů vojsk, frontů a armád, včetně materiálů rozvědky. Souhlas ke studiu v archivu dává Generální štáb.⁶¹ Cizinci do Podolska nemají přístup, nesmějí vidět ani archivní pomůcky, povolené dokumenty jim vybere personál a mohou je studovat v badatelně moskevského Ústavu vojenské historie. V praxi se však stává, že každé pravidlo může mít své výjimky, pokud se najdou správné kontakty. Našich dějin se zde týkají např. materiály partyzánských jednotek podřízených příslušným frontům či přímo Generálnímu štábu Sovětské armády, které operovaly na konci války na našem území.⁶²

Nejvíce materiálů k politickým perzekucím skrývají zcela určitě bezpečnostní archivy, ovšem právě do nich je přístup badatelů nejsvízelnější. *Ústřední archiv Federální služby bezpečnosti Ruské federace* (Centralnyj archiv Federalnoj služby bezopasnosti Rossijskoj Federacii)⁶³ soustřeďuje materiály k činnosti rozvědky a kontrarozvědky od roku 1918, rozsáhlý operační fond se týká sledování sovětských občanů a cizinců podezřelých z protisovětské činnosti. Vyšetřovací spisový materiál je členěn na případy ukončené rehabilitací a případy rehabilitací dosud nezavršené či zamítnuté. Je zde též fond kopií nezákonných rozsudků pověstných „trojek“ a „zvláštních porad“ až do roku 1953, výsledky prověrek repatriantů, rukopisné doklady perzekvovaných, fotodokumentace atd. Z válečné doby jsou zde též např. materiály k činnosti oddílů NKVD působících v týlu nepřítele, tedy i na našem území. Přístup badatelů do archivu je omezen, uvolněny jsou jen fondy ke kolektivizaci, k deportacím obyvatelstva do roku 1940 a protokoly k politickým represím. Do katalogů smí nahlédnout jen archivář.

Ústřední archiv Ministerstva vnitra Ruské federace (Centralnyj archiv Ministerstva vnutrennych del Rossijskoj Federacii)⁶⁴ schraňuje dokumenty bezpečnostních orgánů NKVD a MVD SSSR. Jsou zde tedy doklady a statistiky k činnosti Gulagu, fondy perzekvovaných, odsouzených a rehabilitovaných osob, centrální kartotéka odsouzených v letech 1920–1990 (obnáší 25 milionů abecedně řazených lístků), se zvláštním řazením osob odsouzených do vězení, koncentračních či pracovních táborů, k vyhnání či vypovězení ze země. Podobné kartotéky jsou i na nižších orgánech ministerstva vnitra v oblastech. Údaje o cizincích zůstávaly v regionech pouze v kopiích, originály se posílaly do Moskvy. Část materiálů byla již předána do Garfu (statistiky Gulagu), do RGVA (fondy vnitřních a konvojních vojsk) apod. Archiv nemá badatelnu, přístup k fondům je omezen a uskutečňuje se dle vnitřních předpisů Ministerstva vnitra na základě předem písemně oznámených požadavků.⁶⁵

Archiv Správy Federální služby bezpečnosti Ruské federace pro Moskvu a Moskevskou oblast (Archiv Upravlenija Federalnoj služby bezopasnosti po g. Moskve i Moskovskoj

⁶¹ Generalnyj štab Ministerstva oborony RF, Istoriko-archivnyj i vojenno-memorialnyj centr, 103160 Moskva, K-160/328, ul. Znamenka 9.

⁶² PREČAN, V.: *Dokumenty sovětské éry...*, c. d., s. 613–614.

⁶³ 101000 Moskva, Kuzněckij most 24.

⁶⁴ 101000 Moskva, ul. Mjasnickaja 3.

⁶⁵ Požadavky adresovat na Centr občestvennych svjazej MVD Rossii, 117049 Moskva, ul. Žitnaja 16.

oblasti)⁶⁶ nám umožní představu, jak to vypadá na nižší úrovni bezpečnostních archivů v jednotlivých oblastech federace. Uchovává vyšetřovací a operativní spisy od dob Čeky z roku 1918 až po NKVD, KGB a soudobé MB. Má zvláštní fond obětí represí z let 1918–1991, rozdělený podle provedených rehabilitací. Přístup do archivu je omezen a odehrává se zprostředkovaně tak, že archiv odpovídá na písemné dotazy občanů a institucí. Žádosti týkající se konkrétních osudů perzekvovaných osob lze podat náčelníkovi správy Federální bezpečnostní služby, ovšem právo seznámit se se spisy mají pouze postižení a jejich nejbližší rodinní příslušníci. Zde mohou historikům významně pomoci pracovníci hnutí Memoriál, jimž toto oprávnění rovněž přísluší.

Existuje samozřejmě ještě celá řada archivů v nichž by šlo hledat materiály k perzekuci československých občanů. Mohou se nacházet např. v *Ruském státním archivu ekonomiky* (Rossijskij gosudarstvennyj archiv ekonomiki, RGAE),⁶⁷ kam byly z Ústředního archivu Ministerstva vnitra Ruské federace předány materiály k výrobě a hospodaření celé sítě Gulagu. Mohou být též v *Ruském státním vojensko-historickém archivu* (Rossijskij gosudarstvennyj vojenno-istoričeskij archiv),⁶⁸ který sice zahrnuje sbírky jen do roku 1918, nicméně má jistě informace o rakouských válečných zajatcích z první světové války z českých zemí, z nichž mnozí později zůstali v Rusku. Podobně *Ruský státní historický archiv* (Rossijskij gosudarstvennyj istoričeskij archiv)⁶⁹ sídlící v Petrohradu se týká jen carské říše, ale jistě má informace o českých menšinách, které se v té době začaly usazovat v Rusku a výrazně utrpěly perzekucí v době kolektivizace. Dílčí zmínky mohou být též např. v archivech prokuratury, kam se dostaly spisy československých Němců a Maďarů, kteří odmítli nastoupit na pracovní mobilizaci, takže v evidenci válečných zajatců a internovaných chybějí.

Materiály k perzekuci československých občanů v SSSR lze však úspěšně hledat nejen v archivních institucích. Nejvýraznější je v tomto smyslu *Sdružení Memoriál*, jež vzniklo na základě širokého občanského hnutí už v roce 1988. Jeho prvním předsedou byl akademik Sacharov.⁷⁰ Cílem sdružení je bojovat proti všem projevům totalitarismu, spolupůsobit při formování občanské společnosti a právního státu, aktivně se účastnit demokratických přeměn. Chce obnovit historickou pravdu o ruské minulosti, zvláště o zločinech totalitních režimů, požaduje otevřený přístup k pramenům informací (knihovnám, archivům muzejním fondům aj.). Usiluje o zachování památky obětí totalitarismu, o úplnou a veřejnou rehabilitaci obětí represí a o jejich náležité odškodnění. Ochraňuje práva rodin perzekvovaných a poskytuje jim právní pomoc při jednání s úřady. Má rovněž další funkce při všeobecné ochraně lidských práv a odhalování současných politických represí v zemi, při řešení situace politických běženců a emigrantů, prosazování práv národnostních menšin atd. Významnou součástí činnosti jsou i dobročinné akce v oblasti sociální a lékařské pomoci obětem politických represí. Jde

⁶⁶ 103031 Moskva, ul. Bolšaja Lubjanka 20.

⁶⁷ 119435 Moskva, ul. Bolšaja Pirogovskaja 17.

⁶⁸ 107005 Moskva, 2-ja Baumanskaja ul. 3.

⁶⁹ 190000 Sankt-Peterburg, Anglijskaja nab. 4.

⁷⁰ Obščestvo Memorial, Rossija, 103051 Moskva, Malj Karetnyj Pereulok, dom 12. Adresa internetu: www.memo.ru.

o mezinárodní sdružení, jež má v současné době 86 národních a regionálních organizací nejen v Rusku, ale též na Ukrajině či v Kazachstánu, abychom jmenovali alespoň země, které se týkají našeho projektu. Právě při proniknutí do regionálních archivů může sehrát pomoc Memoriálu zásadní roli. Vyzkoušeli jsme si to na spolupráci s pobočkou Memoriálu ve Lvově, jejíž zástupce pro nás vytěžoval obtížně přístupné ukrajinské archivy.

V moskevském ústředí Memoriálu je knihovna literatury o politických represích, zvláště regionálních titulů, v jiných knihovnách takřka nedosažitelných. Cenný je především obsáhlý soubor seznamů osob zastřelených na základě rozhodnutí tzv. trojek, v nichž jsme našli několik set Čechů. Je zde i kompletní soubor dnes již 120 spisů vydaných samotným Memoriálem. Archiv soustřeďuje dokumenty o represích, fotografie, vzpomínky, dopisy, anketní lístky s adresami a další materiály, z jiných zdrojů nezjistitelné. Postupně se vytváří počítačová databáze obětí.

Takovou databázi, obsahující rovněž jména českých obětí represí, vytvořili i pracovníci *Muzea a společenského střediska Andreje Sacharova*.⁷¹ Také toto muzeum si klade za cíl sloužit upevnování demokracie v Rusku a podporovat hodnoty, o něž usiloval akademik Sacharov: intelektuální a politickou svobodu, úctu k osobnosti a právům člověka, svobodný přístup k informacím a také uchování paměti o zločinech a obětech sovětského režimu. K tomuto účelu připravilo muzejní expozici s řadou dokumentů o systému Gulagu, pořádá aktuální politické výstavy, vytvořilo vzdělávací videoprogramy (např. Archipelag GULAG, Deportace národů), vydává vlastní publikace a má k dispozici kvalitní knihovnu s literaturou ke sledované problematice. Jsou zde k dispozici tři unikátní počítačové databáze: Popravení z Moskvy a Moskevské oblasti z let 1918–1953, Oběti politických represí z území bývalého SSSR a Historie Gulagu a její autoři. Své spolupracovníky sdružuje v Klubu přátel domu Sacharova.⁷²

Materiály k osudu válečných zajatců a internovaných shromažďuje a uchovává muzeum s poněkud podivným názvem *Memoriální muzeum německých antifašistů*,⁷³ neklamně svědčícím o době svého vzniku ve spolupráci někdejších států NDR a SSSR. Byla už navržena koncepce jeho přeměny v mezinárodní protiválečné muzeum s vylepšeným názvem *Memoriální muzeum tragédie války a zajetí*. Sídlí v Krasnogorsku u Moskvy, kde byl za války jeden z velkých zajateckých táborů, jímž prošlo i hodně vojáků z bývalého Československa (56 Čechů a Slováků je zde pohřbeno). Muzeum spolupracuje při vytváření databází zajatců, organizuje vědecké konference, vydává tematické sborníky⁷⁴ a snaží se o komplexní výzkum celé problematiky.

Šlo by jistě jmenovat ještě celou řadu dalších institucí či organizací, které se v Moskvě politickými represemi alespoň zčásti zabývají, ať již se jedná o další muzea, archivy, univerzity, ústavy Akademie věd, občanská sdružení atd. Pro výzkum naší problematiky je však podstatné, že jej nebude možno omezit pouze na Moskvu, ale

⁷¹ Muzej i obščestvennyj centr im. Andreja Sacharova. Moskva, ul. Zemljanoj val 57 (archiv na adrese Zemljanoj val 48 b, kv. 62). Internetová stránka: www.sakharov-center.ru.

⁷² Klub družej doma Sacharova. Internetová adresa: Funds@sakharov-center.ru.

⁷³ Memorialnyj muzej německich antifashištov. 143400 Krasnogorsk, ul. Narodnogo Opločeniya 15.

⁷⁴ Z novějších např. *Tragedija vojny – tragedija plena*. Sost. V. A. VSEVOLODOV. Moskva 1999.

musí se zaměřit i na archivy v příslušných oblastech, a to jak archivy státní, tak bezpečnostní. V souborných statistikách táborů uložených v centrálních archivech lze sice nalézt zmínky o počtech vězněných Čechů, ale pro konkrétní jména vězněných bude nutné jít přímo do materiálů jednotlivých táborů, jež se nacházejí v archivech příslušných oblastí podle sídla někdejšího tábora. Tady se, vzhledem ke vzdálenosti a rozsahu možných míst, sotva lze obejít bez spolupráce s ruskými historiky. Šance na nalezení konkrétních jmen českých obětí represí je zde ale značná, neboť skoro všechny typy evidenčních karet vězňů, užívané v systému Gulagu už od dvacátých let, důsledně uváděly jak národnost, tak státní příslušnost vězně. Velké problémy, zvláště v souborných statistikách, působí správné určení národnosti a státní příslušnosti vězněných. Češi a Slováci bývají totiž ve statistikách někdy zařazováni též jako Němci, Maďaři či Poláci a další národnosti, které na území bývalé ČSR žily, ještě dlouho po první světové válce též jako Rakušané, později jako Čechoslováci. Vzhledem k národnostní politice sovětského systému byli už před válkou zvláště vykazováni Židé a Cikáni, mezi nimiž bylo rovněž značné množství Čechů a Slováků. Dalším problémem je evidence Rusínů, které po válce začali řadit k Ukrajincům či Rusům a zmizeli tak z evidence Čechoslováků atd. Tyto problémy jsou velmi komplikované a mnohdy jedině až nahlédnutí do osobních spisů či evidenčních listů perzekvované osoby umožní verifikaci údajů podle konkrétních souvislostí.

Kromě regionů Ruska je nutné výzkum zaměřit též na archivy Ukrajiny, neboť právě přes ni vedla cesta perzekvovaných a mnohdy tam i skončila. Také tradiční česká menšina v bývalém SSSR žila především na Ukrajině, na Volyni a Krymu, ale i v polské části Volyně a v Haliči, které se po roce 1939 dostaly do rámce SSSR jako součást Ukrajiny a už jí zůstaly. Týká se to zčásti též Běloruska, Kazachstánu i některých dalších území bývalého SSSR, např. Moldávie. Pro výzkum je rovněž nezbytná úzká součinnost se slovenskými historiky, neboť archivní fondy i statistiky pochopitelně sledují československé záležitosti v jednotném celku.

Úvodní výzkum perzekuce Čechů a československých občanů v SSSR, který byl zaměřen na zjištění a předběžné studium dokumentů uložených v některých ústředních ruských archivech v Moskvě, přinesl řadu konkrétních výsledků, jež budou zveřejněny v samostatném sborníku. Již nyní je však možno konstatovat, že dosavadní odhady počtu perzekvovaných, zmíněné v úvodu našeho příspěvku, se ukázaly jako nepodložené a značně nadsazené. Vše nasvědčuje tomu, že skutečný počet Čechů a československých občanů postižených perzekucí v SSSR se nebude pohybovat v řádu statisíců, ale bude činit jen několik desítek tisíc osob v případě všech československých občanů (především obyvatel Podkarpatské Rusi a Židů), a jen několik tisíc osob v případě Čechů a obyvatel českých zemí. Spolehlivě prokázat to však bude moci jen pokračování v systematickém výzkumu archivních fondů bývalého SSSR.

Резюме

**ИСТОЧНИКИ О ПРЕСЛЕДОВАНИИ ЧЕШСКОГО МЕНЬШИНСТВА
И ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ ЭМИГРАЦИИ
В БЫВШЕМ СССР В РОССИЙСКИХ АРХИВАХ**

Обзор исторической литературы, информирующей о преследовании чехов и чехословацких граждан в бывшем СССР, доказывает, что данную проблематику нельзя надлежащим способом объяснить без систематического изучения фондов бывших советских архивов. Прошедшее недавно исследование, сосредоточившееся прежде всего на московские центральные архивы и учреждения, показало, что в их фондах и базах данных можно найти ряд документов и конкретных сведений о преследовании чешского меньшинства и чехословацких граждан, живших в СССР в разные периоды его существования. Государственный архив Российской Федерации хранит статистические данные о деятельности системы ГУЛАГ, в том числе и ряд упоминаний о заключенных чехах, так же как и фонд «особых папок» ведущих представителей советской власти. В Российском государственном архиве социально-политической истории в фондах Коминтерна содержатся материалы о чехословацкой политической эмиграции и судьбе ее представителей. Российский государственный архив новейшей истории хранит также в особом недавно открытом фонде ряд материалов, связанных с политической историей Чехословакии, это касается и Архива внешней политики Российской Федерации. В Российском государственном военном архиве имеется богатая документация о судьбе военнопленных и лиц, интернированных с территории Чехословакии. Его так наз. «трофейные фонды» содержат большое количество документов о военной обстановке в Протекторате Чехия и Моравия и во всех отторгнутых от Чехии областях. Мы осведомлены также о других важных для нашей работы документах, хранящихся прежде всего в архивах безопасности, которые, однако, труднодоступны для исследователей. Исследование можно дополнить также сотрудничеством с Обществом Мемориал или Музеем и общественным центром им. Андрея Сахарова, имеющими собственные базы данных жертв репрессий в СССР. Необходимо также приступить к изучению архивов в сибирских областях Российской Федерации и в Украине и при этом развивать сотрудничество со словацкими историками.

Doc. PhDr. Mečislav Borák, CSc.
Slezský ústav SZM Opava
Opava